

**ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ТА МІСЦЕВОГО
САМОВРЯДУВАННЯ В ПЕРЕДВИБОРЧИХ ПРОГРАМАХ
УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ
ВИБОРАХ 2006 ТА 2007 РР.**

У статті проаналізовано діяльність українських партій в період незалежності України, спрямовану на єднання регіонів країни та формування української політичної нації. Автор дослідив ставлення українських політичних партій до державного устрою України.

Національно-визвольні рухи та розпад компартійно-радянської системи, що охопив Україну в кінці 80-х р. ХХ ст. – на початку ХХІ століття, призвів до появи численних українських політичних партій. Їх діяльність сприяла наповненню української державності реальним суверенітетом і формуванню демократичного громадянського суспільства.

Дослідження ролі українських політичних партій в в період становлення незалежної Української держави започатковано в працях В.Литвина, А.Білоуса, О.Бойка, О.Гараня, О.Майбороди, С.Телешуна, О.Шановської (1, 2, 33, 45, 52, 57). Автор ставить перед собою завдання проаналізувати значення українських політичних партій у процесі єднання українських земель і формування української політичної нації.

Відзначимо, що в умовах невизначеності щодо подальшого перебування України в складі СРСР більшість політичних партій, які утворювалися в 1990-1991 рр., уникали відповіді на питання про майбутній державний устрій або пропонували ввести самоврядування для різних територіальних рівнів. Тільки правоцентристські політичні структури однозначно виступали за унітарний устрій України.

Так, враховуючи наявність автономії Криму, Народний рух України (НРУ) розглядав Україну як унітарну державу з адміністративно-територіальним самоврядуванням – способом здійснення децентралізації функцій державного управління. Рух однозначно заявив, що єдиною державною мовою в Україні має бути українська мова, тому виступив за поширення української

мови в усі сфери життя, відродження й розвиток української національної культури, а також за створення умов для культурно-національного задоволення інтересів усіх етнічних спільнот, що живуть в Україні (1, с.11).

Уже II Всеукраїнські Збори НРУ (25-28 жовтня 1990 р.) підтримали “право на національно-територіальну автономію для національних меншостей, що не мають своєї державності за межами України та національно-культурну автономію для всіх інших національностей” (18, с.48).

Крім того, II Всеукраїнські збори НРУ також рішуче засудили “шовіністичні сепаратистські намагання партократичної номенклатури відокремити Крим від України у нестримному прагненні до підписання нового Союзного договору, всупереч положенням Декларації про державний суверенітет України, Гельсінським угодам” [18, с.64]. Рухівці вважали, що комуністичні керівники Кримської області ігнорують інтереси репресованого кримськотатарського населення і чинять шалену протидію його поверненню на історичну Батьківщину, а також роздмухують в ЗМІ антитатарські й антиукраїнські настрої. Збори звернулися до парламенту та уряду України з вимогою “забезпечити юридичні і матеріальні гарантії повернення до Криму кримськотатарського населення (із залученням до цієї справи винуватця кримськотатарського геноциду – центру) і визнає його право на створення татарської автономії у складі незалежної України...” (18, с.65).

Отже, як бачимо, представники НРУ в 1990 р. бачили в складі України татарську автономію, але не окреслювали її межі і статус на півострові інших національностей.

Однією з причин внутрішньорухівських суперечок в першій половині 90-х рр. ХХ ст. були розбіжності в політичних поглядах на унітарний чи федеративний устрій України. Вони виявилися на установчому з'їзді НРУ, а в подальшому посилилися. Голова Руху В.Чорновіл спочатку відстоював ідею федеративного устрою України. Проте федеративний устрій політик бачив як ширше

місцеве самоврядування з підпорядкуванням центру, центральному уряду, і як легалізацію історичних країв¹ [98, с.3].

Однак у новій редакції Програми НРУ 1996 р. було зазначено, що Україну слід розглядати як унітарну державу з адміністративно-територіальним самоврядуванням (35, с.14).

Ставлення до українсько-російських відносин і майбутнього державного устрою України українських опозиційних партій знайшло відображення у прийнятій на громадсько-політичній конференції “Українсько-російські взаємини в суверенній Україні” у Львові 4 січня 1991 р. спільній ухвалі представників Партії демократичного відродження України (ПДВУ), Української республіканської партії (УРП), Української селянської демократичної партії, Демократичної партії України, Української християнсько-демократичної партії, Руху, Соціал-демократичної партії України, Російського товариства імені О.Пушкіна, Російського культурного товариства імені О.Сахарова, Товариства Лева, Демократичної спілки молоді Львівщини, Студентського братства м. Львова, Асоціації шанувальників української культури (м. Тернопіль) [11, с.2].

Учасники конференції вважали, що в незалежній Україні інтереси російської громади забезпечить національно-культурна автономія, яка базуватиметься на засадах самоврядування за сприяння держави та вільного розвитку зв'язків з історичною Батьківщиною – Росією. Стосовно Криму представники політичних партій і громадських організацій вважали доцільною формою забезпечення інтересів всіх національних громад територіально-адміністративну автономію в складі України. На їх думку, рівноправна участь росіян у політичному, державному, господарському і культурному житті була необхідна для згуртування всіх творчих сил народу, для виведення із кризи і “подальшого розвитку нашої спільної Вітчизни – України”. Визначальним фактором вважалося “почуття солідарності громадян України незалежно від походження і соціального становища” (4, арк.4).

¹ Чорновіл В. Компартія фактично існує // Літературна Україна.—1991.—19 вересня.—С.3.

Створена на базі учасників “Демплатформи в КПУ” 1 грудня 1990 р. Партія демократичного відродження України на чолі з В.Філенком вважала за свою мету “захищати право народу України перебудовувати свою державу та її відносини з іншими державами” [33. С.50-51]. Партія виступала з позицій громадянської злагоди, головне завдання вбачала в тому, щоб перетворити Україну на незалежну демократичну державу з ринковою економікою і соціальною захищеністю громадян; наголошувала на пріоритетності прав людини перед правами будь-якої соціальної чи національної спільності та пріоритетність прав народу перед правами держави [44, с.222].

Позицію ПДВУ в питанні державного устрою України на конференції “Українсько-російські взаємини в суверенній Україні” висловив співголова республіканської координаційної ради партії С.Лилик: “Ми за ідею національно-культурної автономії російської та інших громад. Якщо говорити про Крим, то тут може бути і територіальна автономія. Ми сподіваємось, що на таких же правах буде розвиватись і українська громада в Росії” (4, арк.8).

II з’їзд ПДВУ, що відбувся 29-30 червня 1991 р. визначив ключові положення “відродженців” з питань національно-державного будівництва: скасування державності Союзу, поява незалежних держав, створення на засадах принципів міжнародного права Співдружності суверенних держав, що не є ані державою, ані наддержавним утворенням, визначення України як президентської республіки з двопалатним парламентом, федералізація України (перетворення її в федерацію земель з автономією Криму) (5, арк.164). В “Програмних принципах ПДВУ”, прийнятих на цьому з’їзді, було зазначено, що партія “вважає найбільш відповідною формою державного устрою для України – з урахуванням культурної, історичної та економічної своєрідності її регіонів – федеративну державу (федерацію земель з автономією Криму), а формою державного правління – президентську республіку з двопалатним парламентом, незалежним судом – в тому числі Конституційним, підвладним Президенту України і Уряду (Кабінету міністрів) і розподілом повноважень між

федеративними (республіканськими), земельними (обласними) органами влади і муніципальними (місцевими) органами самоврядування” (5, арк.140).

Ідеологи ПДВУ В.Філенко і А.Білоус бачили майбутній парламент двопалатним. На їх думку, саме в такій формі законодавчий орган сприяв би професіоналізму парламентарів (певні вікові і фахові обмеження) і враховував б регіональні особливості України (по 3 представники від областей і м. Києва) (15, с.3).

Одночасно на II з'їзді ПДВУ було оприлюднено “Заяву організацій ПДВУ східних і південних областей України”, яка в умовах посилення консервативного крила загальносоюзного керівництва продемонструвала підтримку галичанам, буковинцям, волинянам зі сторони Східної і Південної України. “Народ України завжди жив дружно, дружно ми зустрінемо і будь-яку бандитську вилазку”, – звучало в тексті заяви. У випадку загрози вторгнення в Україну “Кремлівсько-Псковської дивізії і введення хоча б одного батальйону ОМОНУ зі Старої площі”, партійці, які “проживали в найбільш промислово розвинутих областях Європейської частини”, обіцяли зробити все, щоб “паралізувати економіку від Білого до Чорного морів” (5, арк.190).

У свою чергу, лідер правої Української республіканської партії Л.Лук'яненко виступав як категоричний противник федеративного устрою України і двомовності в окремих районах. Він вважав, що в результаті “нашої нещасної долі, потрапили під чотири окупації...Це приводило до розз'єднання великої української нації. Сьогодні нам потрібен період національної консолідації”. Що стосується росіян, євреїв, білорусів та інших національностей, то їм політик надавав право на культурно-національну автономію (6, с.1). Проте лідери УРП визнали, що “проблеми Східної України мають стати центральними в нашій діяльності” [45, с.99].

Натомість Л.Лук'яненко вважав, що для удосконалення методів законотворчості більш відповідала б двопалатна структура побудови вищого законодавчого органу України. Водночас утворення у складі Верховної Ради України двох палат відповідало б давній українській традиції (козацтво

скликало або “Велике коло”, або “Мале коло”) і сучасному досвіді демократичних держав. Проте політик виступав проти створення Верхньої палати (Малого кола) через призначення до неї людей обласними радами, що він не вважав демократичним процесом² [95, с.3].

Для національно-просвітньої праці в східних і південних областях України рішенням Ради УРП від 17 листопада 1990 р. за галицькими організаціями навіть було закріплено кураторство за організаціями інших областей. Так, активізацією українського відродження в Донецькій і Луганській областях опікувалися Червоноградська організація Львівської області, а за Кримом, Миколаївською, Одеською областями були закріплені організації Тернопільської області [86, с.24]³.

У прийнятій програмі УРП чітко висловилися за створення Української незалежної соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного й культурного відродження, консолідації та самопоступу народу України, піднесення його добробуту, утвердження демократичного ладу і розвитку громадянського суспільства, виведення з міжнародної ізоляції на гідне місце серед вільних народів світу [57, с.175].

Політична позиція щодо національно-державного устрою України УРП і Демократичної партії України була задекларована партіями 1 липня 1992 р. під час створення постійної коаліції між Демократичною партією України та УРП. Зокрема, націонал-демократи відстоювали “унітарний державний устрій України з широкими повноваженнями суб’єктів територіального самоврядування, неприпустимість федералізації Української держави, оскільки в сучасних умовах федеративний устрій не відповідає національним інтересам України, загрожує її територіальній цілісності”⁴ [90, арк.22].

У початковий період побудови держави ряд партій задекларували прагнення будувати національну державу корінної нації (тобто “націю-державу” українців), яка здійснюватиме патерналістську політику щодо інших етнічних

² Лук’яненко Л. Здійснюють розумом та волею. Історичні традиції і нова конституція України // Літературна Україна.—1991.—30 травня.—С.3.

³ ЦДАГО України, ф.271, оп.1, спр.5.—Арк.24.

⁴ ЦДАГО, ф.272, оп.1, спр. 8.—Арк.22.

груп. До таких груп можна було віднести, в першу чергу, Українську національну партію, яка “відстоювала право українського народу на незалежне державне існування і проголошувала своєю метою відновлення Української Народної Республіки в етнічних кордонах”. Близькою була позиція Всеукраїнського політичного об’єднання “Державна самостійність України”, в програмі якого зроблено наголос на самостійному державному існуванню саме української нації [52, с.156]. Члени нової політичної структури оголосили себе продовжувачами справи М.Міхновського, Д.Донцова, Є.Коновальця, С.Бандери, Р.Шухевича, Я.Стецька. Основною метою партії було проголошено “становлення Української Самостійної Соборної Держави” [57, с.174].

Утворена 1 липня 1990 р. Українська міжпартійна асамблея* (Українська національна партія, Українська народно-демократична партія, Українська націоналістична спілка та ін.) закликала до безкомпромісної боротьби до того часу, поки під червоно-чорний прапор не стане “вся Україна від Сяну по Кавказ”. Одночасно партійне об’єднання проявляло ксенофобське ставлення до російського населення. Так, один з лідерів Української націоналістичної спілки О.Вітович у червні 1991 р. заявляв: “З москалями нема спільної мови,— застерігав С.Бандера. І ми живемо за його заповітом...Тих, для кого сучасні демократи-москалі стали друзями...сприймаємо за сміття. Вони не українці...[45, с.182].

Ще яскравіше була відображена позиція правих радикалів на мітингу, присвяченому 49-ій річниці проголошення незалежної держави у Львові в 1941 р. Зокрема політик виступив за створення “Української зверхдержави”, у якій “або москалі переможуть нас, або ми переможемо їх”. Не сприяло єдності країни і гасло, яке проголосив політик: “Україна для українців”, а також запевнення, що “ми ще доживемо до тих часів, коли останній московський окупант покине нашу землю” [87, арк.41]⁵.

* Після прийняття 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України Українська міжпартійна асамблея перейменувалася на Українську Національну Асамблею.

⁵ ЦДАГО України, ф.1, оп.32, спр.2772.—Арк.41.

Радикальні українські націоналістичні політичні угруповання відмовлялися визнавати національні меншини в Україні, оскільки “культури цих груп насправді є культурами етносів, ойкемени яких лежать поза межами України, а тому є чужими для українців і їхньої держави. Про ті культури піклуються національні держави: Ізраїль – про єврейську, Росія – про російську, Болгарія – про болгарську” (19, с.9).

На думку радикалів, в Україні є лише одна національна меншина – кримські татари, але і про них “можемо говорити поки що в перспективі, оскільки кримські татари оселились в Криму лише 1240 р. і сьогодні становлять переважну меншість усієї чисельності їхнього етносу сьогодні” (19,с.8). Праві відстоювали необхідність асиміляції українським етносом іншоетнічних осіб, а державну підтримку культур інших націй розцінювали як “виштовхування іншоетнічних осіб з українського етносу” (19, с.9).

Партія зелених України (ПЗУ) в маніфесті, виголошеному 22 квітня 1990 р. Ю.Щербаком від імені оргкомітету ПЗУ проголосила: “Наша мета – не поділ України на клаптики, не розбрат тих, хто живе на нашій землі, а об’єднання всіх громадян України і тих, хто живе поза її межами, навколо зеленого прапора нашої партії...” [33, с.50].

Натомість заступник голови Верховної Ради України В.Гриньов на початку 90-х рр. ХХ ст. був одним з ідеологів федеративного устрою України (4, арк.10). Він відстоював думку, що цілісність України можна зберегти лише увівши федерально-земельний устрій на кшталт того, що є у ФРН чи США. Політик вважав, що “потрібно дати право Криму, Одесі, Донбасу, Галичині вирішувати свої, а не глобальні завдання...” (7, с.1).

Введення федерально-земельного устрою, за задумами В.Гриньова, мало створити реальну протизавагу президентській владі, зняти національні проблеми і допомогти розвитку економіки, оскільки регіони будуть концентрувати свою увагу на локальних проблемах (7, с.1).

Позиція ідеологічного відділу ЦК Компартії України щодо політичної лінії в питаннях національно-державного устрою УРСР була відображена в

рекомендаційній записці “Про протидію сепаратистським тенденціям в республіці” від 29 березня 1991 р.

Зокрема, в документі відзначалося, що унітарний устрій республіки найдоцільніший. Але, на думку комуністів, унітарність Української РСР не виключала можливості утворення в республіці національно-адміністративних формувань.

Задля протидії сепаратистським тенденціям в республіці ЦК Компартії рекомендувалося здійснити наступні заходи:

1. Обговорити питання збереження територіальної цілісності республіки на засіданні депутатської більшості Верховної Ради України, врахувати їх в роботі над проектами нової Конституції УРСР і Конституції Кримської АРСР;

2. Підготувати і внести на розгляд Верховної ради УРСР як законодавчу ініціативу ЦК проект закону про національні меншості в УРСР;

3. Доручити Закарпатському, Кримському, Одеському і Чернівецькому обкомам партії вивчити громадську думку щодо створення національних адміністративно-територіальних одиниць і в разі необхідності внести відповідні пропозиції в органи державної влади;

4. Розглянути на засіданні Комісії ЦК Компартії України з питань міжнаціональних відносин соціально-політичні аспекти відтворення Кримської АРСР;

5. Звернути увагу комуністів-керівників Ради Міністрів УРСР про необхідність прискорити створення державного механізму управління міжнаціональними процесами в республіці, а також ширше задовольняти соціально-культурні інтереси національних груп, які проживають на території України;

6. Зорієнтувати з цього питання обкоми партій для врахування в роз'яснювальній, масово-політичній роботі на місцях та організації в залежності від конкретних умов ефективної протидії сепаратистським настроям;

7. Опублікувати в республіканській партійній пресі серію матеріалів про національно-державний устрій УРСР, забезпечення національно-культурних запитів населення України, діяльність створених в республіці національно-

культурних товариств, а також ставлення до міжнаціональних відносин нових політичних партій і рухів України⁶ [89, арк.30-31].

Відбувалися ідеологічні зсуви і в комсомольському середовищі. Так, 27-28 жовтня 1990 р. під час позачергової конференції Львівської обласної організації ЛКСМ України перший секретар всеукраїнської організації С.Вовченко зазначив, що “республіканська комсомольська організація має діяти саме на рівні республіки, як державності, оскільки переконаний, що Україна була, є і, вірю, буде єдиною соборною державою” [47, арк.213].

За період 1992-1993 рр. позиція деяких громадсько-політичних інституцій трансформувалася. Так, Народний Рух України відкоригував свої програмні засади в даній сфері. З остаточним приходом до керівництва НРУ В.Чорновола частина його прихильників почала агітувати за земельний поділ, тоді як інші керівники Руху, зокрема І.Драч. М.Горинь, обстоювали принципи унітаризму. Кінець цьому протиборству настав у 1992 р., коли одноосібним лідером Руху став В.Чорновіл, а теоретики цієї організації в Концепції “Державотворення в Україні” зафіксували, що НРУ обстоює необхідність переглянути адміністративно-територіальний поділ, замінивши обласний на земельний, враховуючи специфіку регіонального розвитку. У той же час вони підтвердили свою прихильність до унітарного державного устрою на найближчу перспективу і заявили, що адміністративний поділ земельного типу не повинен автоматично спонукати до заміни державного устрою на федеративний⁷ [93, с.189].

Патріотично налаштовані українські партії в умовах загострення децентралістських настроїв в країні на початку 90-х рр. ХХ століття виступали категорично проти активізації антиукраїнських сепаратистських сил у деяких регіонах України. Так, ще 19 листопаді 1991 р. оргкомітет Демократичної партії України виступив з заявою “Про ситуацію в Україні”, в якій засудив “лояльне ставлення імперської більшості до антиукраїнських сепаратистських ідей про так звані “Новоросію” і Донецько-Криворізьку республіку” (14, с.1). На думку

⁶ ЦДАГО, ф.1, оп.32, спр. 2969.—Арк.30-31.

⁷ Томенко М.В. Самоозначення України: від історії до політики (державна стратегія сучасної України в контексті історичних традицій та світового досвіду). Монографія.—К.: Заповіт, 1998.—С.189.

демократів, це робилося для дестабілізації політичного становища і республіці, паралізації демократичної опозиції і втримання України в складі СРСР⁸ [90, арк.1-2].

Восени 1991 р. президія Національної ради Демократичної партії України звернулася з листом до Верховної Ради України, уряду, Генерального прокурора України, у якому зазначалося, що “дії сепаратистів створюють реальну загрозу цілісності України, що може призвести до небезпечного загострення міжнаціональних стосунків і поставити Україну на грань громадянської війни”. У зверненні наголошено, що час застосовувати правові санкції до людей, які зазіхають на територіальну цілісність України. Творцями антидержавних тенденцій у Криму, на Закарпатті і в окремих південно-східних областях стали, на думку авторів звернення, активні учасники серпневого заколоту, захисники інтересів компартійної номенклатури і російського імперського шовінізму (13, с.1).

Українські націонал-демократичні організації докладали всіх зусиль, щоб налагодити плідний діалог з регіонами, заселеними переважно російськомовним населенням. Так, національну терпимість Руху до російськомовних громадян у своїй доповіді на Всеукраїнських Зборах НРУ в жовтні 1990 р. задекларував І.Драч: “Ми не вважаємо, що українець, який розмовляє по-російськи автоматично втрачає національність, якщо навіть змінив запис у 5-ій графі. Тим більше не може він стати ворогом рідного народу” (16, с.4).

Для покращення стосунків з Донецьким регіоном письменник пропонував звернути увагу шахтарів, що промисловість Донбасу після війни відбудовувала вся Україна, і занапашену комуністами вугільну промисловість “Україна знову готова відбудувати разом з тим вже добровільно, але зробити успішно це можна лише тоді, коли уряд України не буде лише главком московського уряду...” (16, с.4).

Українські політичні партії висловлювали свою позицію і щодо протистояння України і Росії навколо Чорноморського флоту та приналежності

⁸ ЦДАГО, ф.272, оп.1, спр. 8.—Арк.1-2.

Криму. Так, в заяві Демократичної партії України після Ялтинської угоди від 2 серпня 1992 р. щодо Чорноморського флоту зазначалося, що в подальшому для України “прийнятний лише один шлях: повне і безумовне звільнення нашої території від іноземних військ і баз”. Окремою заявою Демократична партія України відреагувала на рішення Верховної Ради Російської Федерації про визнання м. Севастополя власністю Росії. Зокрема, партія звернулася в ООН і НБСЄ та до міжнародної громадськості з вимогою засудити необґрунтовані претензії Верховної Ради Російської Федерації на особливу роль Росії в світі, а особливо в межах колишнього СРСР⁹ [90, арк.25].

Зі здобуттям Україною незалежності ідеологи ПДВУ виступали за унітарну, децентралізовану демократичну державу з двопалатним парламентом, соціально-ринковою економікою, вільним розвитком культур і державною українською мовою [44, с.242]. У 1996 р. партія увійшла до складу новоутворюваної Народно-демократичної партії (НДП) і наповнила націонал-лібералізмом створене політичне утворення [55, с.55].

До складу НДП увійшли безпартійні і члени “Нової України”, ПДВУ і Трудового конгресу України. Партія зайняла центристську орієнтацію на базі цінностей європейської соціал-демократії та лібералізму, рекрутувала до своїх лав значну частину держапарату і стала претендувати на статус “партії влади”.

У своїх програмових засадах у 1998 р. НДП дотримувалася унітарного статусу України, який би “ґрунтувався на засадах єдності і цілісності державної території, оптимального поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з врахуванням їх історичних, економічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій”. Партія вважала, що держава мала гарантувати місцеве самоврядування у містах, селищах, селах; виступала за двопалатний парламент (одна палата мала репрезентувати території з рівним представництвом від кожної області, міст Києва та Севастополя і обиратися за мажоритарною виборчою системою). Однак, існування двопалатного парла-

⁹ ЦДАГО, ф.272, оп.1, спр. 8.—Арк.25.

менту врівноважувалося вимогами конституційно закріпити основні принципи президентсько-парламентської республіки [75, с.15-16].

Партійні ідеологи запропонували провести адміністративну реформу, яка мала реально сприяти розвитку державного управління, удосконаленню діяльності органів виконавчої влади і спрямовувалася на здійснення соціально-економічних перетворень, адекватних вимогам громадянського суспільства [46, с.13]. Реформа мала чітко визначити і розмежувати повноваження уряду, місцевих державних адміністрацій та місцевих рад [76, с.11].

У свою чергу виборчий блок політичних партій “Партія Праці та Ліберальна партія—разом” у 1998 р. задекларував лозунги—“Сильні регіони—сильна держава! Все, що можна вирішувати без втручання держави, повинно вирішуватися без неї людиною, колективом, громадою населеного пункту, регіоном” [77, с.5]. У практичній політиці це мало відобразитися упровадженням стабільної децентралізованої політики, за умов якої бюджети держави, регіонів та місцевого самоврядування мали формуватися знизу угору, а зібрані на місцях податки і платежі насамперед витратитися на місцеві соціальні програми [77, с.6].

Утворений 31 березня 1992 р. Конгрес українських націоналістів (далі—КУН) задекларував у політичних резолюціях підтримку національної рівноправності, але виступив за скасування існуючої територіальної автономії Криму і право кримських татар на національне самовизначення. Дотримуючись засади, що кожен народ має незаперечне право на самовизначення, українські націоналісти визнавали право кримських татар поруч з українським народом як автохтонів на федеративну автономію Криму в рамках державної суверенності України, як повноцінних громадян української держави [51, с.204, 221].

Формулювання статусу Криму як федеративної автономії, та й ще в рамках державної суверенності України, не дозволяє чітко визначити уявлення українських націоналістів про майбутнє півострову (автономія чи федерація). Проте визнання права за кримськими татарами на національне самовизначення

свідчило про прагнення українських націоналістів побудувати демократичну децентралізовану державу.

Уже утворена у 1929 р. Організація Українських Націоналістів (ОУН) задекларувала у своїх програмових засадах, що “основою адміністративного устрою Української держави буде місцеве самоврядування; зокрема кожний край буде мати свій представницький законодавчий орган, покликаний місцевими організованими суспільними верствами, та свою виконавчу владу” (59, с.105). Фактично цей пункт програми свідчив про бачення націоналістами України федеративною державою, що позначилося на подальших програмових засадах націоналістичних організацій.

Натомість українські націоналісти гостро засуджували спроби російських імперіалістів провести референдум за незалежність Криму. Вони трактували півострів як “історичну землю двох дружніх народів—українців та кримських татар, спільним ворогом для яких завжди була імперіалістична Росія”. У зв’язку з діями росіян за представниками всіх національностей, які проживали в Україні визнавалися повні права і привілеї громадян України, але “лише при умові, що їхня лояльність буде насамперед до новоствореної української держави” [51, с.221].

Одночасно новостворений КУН виступав за встановлення повної рівноправності українців всіх регіонів держави, припинення дискримінації українського громадсько-політичного життя у Криму, Донецько-Криворізькому басейні, на півдні України ” [51, с.204].

20-22 травня 1993 р. в Ірпені поблизу Києва відбувся XII Великий Збір Українських націоналістів. У зв’язку зі здобуттям Україною незалежності у 1991 р. на Великому Зборі було прийнято рішення “перейти від визвольного націоналізму до державного” і утверджено нову програму ОУН [63, с.281].

У розділі програми, присвяченому державній владі та державному устрою було визначено, що адміністративний устрій України повинен врахувати етнічні та інші особливості регіонів, але “мусить бути побудований так, щоб насамперед забезпечувати єдність та унітарність Української держави” [64,

с.286]. ОУН категорично відкидав будь-яку федералізацію України, нав'язування їй політичних автономій, вважаючи це неприхованою антидержавною діяльністю [65, с.297].

Непорушність соборності Української держави як пункт програми ОУН підтвердив у своєму інтерв'ю лідер ОУН М.Плав'юк. Він зазначив, що “якщо адміністративна децентралізація необхідна, то в політичному сенсі—вкрай шкідлива” [61, с.103].

Одночасно українські націоналісти погоджувалися, що основою адміністративного устрою мусить бути місцеве самоврядування, яке має свої “традиційні форми з усіх часів української державності”, а землі та регіони повинні бути представлені у вищих законодавчих органах влади [64, с.287]. Доцільними визнавалися прямі вибори мера, районного та сільського голів, а вищу посадову особу області крім виборів мав затверджувати на посаді Президент України [66, с.267]. Задля зменшення “федералістичних тенденцій” ОУН навіть пропонувала вирівнювати соціальне становище різних регіонів України [64, с. 291].

Українські націоналісти визнавали відповідальність за долю інших народів, що проживають на теренах України і проголошували гасло: “Україна—спільне добро всіх її громадян” [62, с.259]. Будуючи унітарну державу з домінантною українською культурою, вони обіцяли забезпечити можливості для збереження і розвитку культур національних меншин [65, с.299]. Натомість надання статусу державної російській мові, на думку українських націоналістів, могло б посилити сепаратистські настрої і фактично узаконило б меншовартість і безперспективність української мови [64, с.292].

Усвідомлення України соборною державою українські націоналісти підтвердили історичною соборністю. Так, 22 серпня 1992 р. на розширеній сесії Верховної Ради України президент Української народної республіки в екзилі, лідер ОУН М.Плав'юк склав свої повноваження всенародно обраному Президенту України Л.Кравчуку (60, с.98).

Розпад Союзу та зміна статусу російської етнічної групи в Україні—із представника панівної нації на національну меншину—поставив перед групою дилему. Перший варіант етнополітичної поведінки полягав для неї у тому, щоб відійти від великодержавного націоналізму й домагатися цілей, що їх зазвичай ставить націоналізм меншин або етнонаціоналізм. Другим варіантом було продовжувати боротьбу за реалізацію цілей російського великодержавного націоналізму в тій або іншій версії ¹⁰[96, с.16].

Слов'янофільську версію російського націоналізму в Україні представляла серед інших Слов'янська партія. Вона була утворена в 1992 р. як Громадянський конгрес України (ГКУ) в основному з організацій Донбасу, а перейменована в 1998 р. Стратегічною метою партії стало відновлення національної, духовної, економічної, історичної єдності України, Білорусі і Росії¹¹ [96, с.19].

Водночас Громадянський конгрес України разом з Асоціацією незалежних профспілок шахтарських колективів м. Донецька дозволили собі випустити листівку, в якій протиставлялись “привілейовані (західні) і колоніальні (східні) регіони країни і висловлювалося обурення тим, що перші виділяють в державний бюджет значно менше коштів, ніж другі, які тим самим змушені фінансувати дорогі програми соціально-економічного розвитку Карпатського регіону і Полісся”. Досить характерною була лексика листівки: “Україна побудована за зразком імперій”, поділ між її регіонами “базується на ідеології нацизму”. Коли взяти до уваги, що Західна Україна заселена слов'янами, то такого роду протиставлення з боку ГКУ (Слов'янської партії) дозволяє говорити, що ідея слов'янської єдності в її ідеології має вибіркове застосування залежно від її відповідності цілям російського націоналізму¹² [96, с.24].

Натомість утворена протягом 1992-1993 рр. Партія слов'янської єдності України для усунення загрози від США мала “намір побудувати об'єднаний

¹⁰ Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991—1998 рр.).—К., 1999.—С.16.

¹¹ Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991—1998 рр.).—К., 1999.—С.19.

¹² Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991—1998 рр.).—К., 1999.—С.24.

Слов'янський світ, який здатний згуртувати навколо себе і ті євразійські народи, котрі віками жили з нами в одній державі”¹³ [96, с.19].

Утворена в 1997 р. на базі оргструктур Криму партія “Союз” проголосила себе партією регіонального інтересу і одночасно інтеграції. В ідеології партії це узгоджувалося з однієї сторони через децентралізацію та навіть федералізацію України, а з другої —через “створення Союзу на нових умовах” як реального тісного економічного та політичного союзу держав і народів [96, с.19].

Українські партії, які сповідували комуністичну ідеологію (найпотужніша з них Комуністична партія України), аналогічно до російських націоналістів-слов'янофілів ідеалізували “велику державу” та домагалися об'єднання слов'ян під російським проводом, відрізняючись від останніх непримиренністю до приватної власності й до капіталізму¹⁴ [96, с.20].

Ліберальну версію російського націоналізму в Україні відстоювала утворена в 1991 р. Конституційно-демократична партія (далі—КДП). Ця партія виступала за поєднання капіталістичного розвитку із найтіснішою співпрацею та навіть інтеграцією з Росією. У 1998 р. КДП блокувалася з партією Міжрегіональний блок реформ. Було утворено “Соціально-Ліберальне об'єднання—СЛОН”, яке виступало за надання російській мові статусу офіційної, стратегічне партнерство й економічний союз з Росією¹⁵ [96, с.21].

Напередодні прийняття Конституції України принцип унітарності відстоювала більшість політичних партій і об'єднань, зокрема Демократична партія України на чолі з В.Яворівським, Українська республіканська партія на чолі з М.Горинем, Українська селянсько-демократична партія на чолі з М.Шкарбаном, Українська християнсько-демократична партія на чолі з В.Січком та інші. Осередки товариства “Просвіта” на чолі з П.Мовчаном наполягали, щоб Конституція додержувалася принципів унітарності при існуванні двопалатного парламенту і перетворення Криму в звичайну область [33, с.77].

¹³ Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991—1998 рр.).—К., 1999.—С.19.

¹⁴ Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991—1998 рр.).—К., 1999.—С.20.

¹⁵ Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991—1998 рр.).—К., 1999.—С.21.

Соціалістична партія України у конституційному процесі 1996 р. ставила собі в заслугу серед іншого вміння відкласти на майбутнє рішення питань про мови і міжетнічні відносини, про статус Криму, до мінімуму звести втрати в питаннях символіки, статусу уряду, повноважень місцевих рад. Це на думку соціалістів, дозволило зменшити авторитаристські положення в порівнянні з початковими варіантами проекту Конституції, закласти в неї загальнодемократичні підходи і можливість розвитку соціалістичного типу [79, с.3].

Партія слов'янської єдності відстоювала ще більш радикальніші ідеї подвійного громадянства та українсько-російської двомовності в Україні. Аналітики цієї партії “спростовували” думку, згідно з якою сукупність східних слов'ян становлять українці, росіяни і білоруси. Виявляється, є четверта, найбільша нація – “русичі”. Їх, як було заявлено на другому з'їзді партії (березень 1995 р.), – 46% від загальної кількості східних слов'ян [12, с.333].

Прийняття Конституції України в 1996 р. визначило статус України як унітарної держави, і в “умовах контрольованої демократії” Л.Кучми питання про перегляд форми державного устрою порушували тільки маргіналізовані проросійські політичні структури.

Під час прийняття Конституції України депутати-рухівці намагалися зірвати голосування в одному “пакеті” символіки та розділу про Крим [22, с.190]. В.Чорновіл у своїй статті “На нашій – не своїй землі” (16 серпня 1996 р.) розцінив розширення статусу територіальної автономії Кримського півострова як “міну сповільненої дії під Українську державу”. Він відстоював інтереси кримських татар і критикував політику уряду стосовно українців автономії [22, с.207-208].

Політику української влади в Криму на початку і в середині 90-х рр. ХХ ст. В.Чорновіл назвав схожою на амебу, що “стихаючим пульсуванням реагує на зовнішні подразнення” [22, с.46]. Уже у квітні 1992 р. фракція НРУ у Верховній Раді України зробила заяви з приводу захисту державної незалежності та розвитку подій довкола Криму та Чорноморського флоту з

вимогами до Президента та Верховної Ради захистити державну незалежність і інтереси України¹⁶ [102, с.11].

На III Зборах НРУ в 1992 р. було зроблено заяви “Про становище в Криму” і “За добросусідські взаємовигідні відносини України і Російської Федерації”. У векторі протидії зовнішньому впливу Росії на деструктивні процеси в Україні Рух сконцентрував увагу на питаннях викриття сепаратизму кримського керівництва, критиці політики поступок Президента України в переговорах з Росією відносно Чорноморського флоту і участі в проекті СНД. На з’їзді докорялося Росії за спокусу розіграти “кримську карту”, влаштування різних інсинуацій навколо Чорноморського флоту та створення української армії¹⁷ [102, с.11].

Після сепаратистських рішень кримського керівництва від у травні 1992 р. в Ухвалі Малої Ради НРУ “З приводу ситуації в Криму” від 9 травня 1992 р. було засуджено “...антидержавні дії сепаратистських сил у Криму, які виявилися в прийнятті документу про державну самостійність Криму і стали можливими, насамперед, завдяки позиції консервативної більшості Верховної Ради України та її тодішнього керівництва”, і звинувачено Президента та уряд України в ганебній безпорядності та безвідповідальності щодо очевидних фактів втручання у справи України з боку сусідньої держави [42, с.95].

Рух вимагав від Президента України категоричних протестів через дипломатичні канали проти втручання Росії у внутрішні справи України, негайної реорганізації Кабінету міністрів України, який повинен був очолити безпосередньо Президент, анулювання Верховною Радою України незаконного Акту про самостійність Криму, скасування призначеного на 2 серпня 1992 р. незаконного референдуму, розпуску тимчасової Верховної Ради Криму, введення на півострові президентського правління на період до обрання законної Верховної Ради Криму, притягнення до кримінальної відповідальності

¹⁶ Мардаренко О.В. Українсько-російські відносини у політичній діяльності Народного Руху України (1989-1988 рр.). Спеціальність 07.00.01—історія України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.—Одеса, 2007.—С.11.

¹⁷ Мардаренко О.В. Українсько-російські відносини у політичній діяльності Народного Руху України (1989-1988 рр.). Спеціальність 07.00.01—історія України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.—Одеса, 2007.—С.11.

за антидержавну змову з метою порушення територіальної цілісності України організаторів незаконного акту, невідкладного запровадження інституту громадянства України. заборони діяльності партій і громадсько-політичних організацій, метою яких є порушення територіальної цілісності України¹⁸ [102, с.12].

В заяві Малої Ради НРУ з приводу ситуації в Криму та Чорноморського флоту від 26 червня 1993 р. Рух звинуватив Президента у закулісних переговорах з Росією з поступками на її користь і створенням небезпечного прецеденту виникнення російської власності та дислокації російських збройних сил на території України, що відкривало шлях до посилення сепаратистських тенденцій в інших регіонах держави [42, с.95].

Після прийняття Верховною Радою Російської Федерації постанови від 9 липня 1993 р. з приводу статусу міста Севастополя Рух визнав ці дії як грубе порушення загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, відвертим втручанням у внутрішні справи України, посяганням на її територіальну цілісність і недоторканість її кордонів, грубим порушенням міжнародних зобов'язань, що виникають з членства Росії в ООН та двосторонніх українсько-російських угод, і вимагав від Президента України звернення до Ради Безпеки ООН¹⁹ [102, с.13].

У березні 1995 р., коли “рейтинг обраного всупереч Конституції України президента Криму близький до нуля, коли різко впав авторитет Верховної Ради Криму...” В.Чорновіл пропонував ліквідувати незаконне президентство Криму, розпустити кримський парламент та Севастопольську міськраду, впровадити пряме президентське правління в Криму і Севастополі і розробити нові законопроекти про статус та вибори органів влади Криму. Лідер НРУ не заперечував і проти скасування самої територіальної автономії Криму, що мало супроводжуватися заходами викорінення організованої злочинності та збільшенням допомоги Криму [22, с.46].

¹⁸ Мардаренко О.В. Українсько-російські відносини у політичній діяльності Народного Руху України (1989-1988 рр.). Спеціальність 07.00.01—історія України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.—Одеса, 2007.—С.12.

¹⁹ Мардаренко О.В. Українсько-російські відносини у політичній діяльності Народного Руху України (1989-1988 рр.). Спеціальність 07.00.01—історія України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.—Одеса, 2007.—С.13.

Після прийняття Конституції, 6-7 липня 1996 р. відбулося засідання Центрального Проводу НРУ. В ухвалі, прийнятій на Проводі, наголошувалося, що з прийняттям Конституції Українська держава здобула політико-правову базу свого легітимного існування. У зв'язку з цим НРУ визначив основні напрями своєї діяльності на новому етапі розвитку держави, серед яких значилися і розробка концепції адміністративної реформи в Україні²⁰ [88, с.6]. Отже, ідеологи НРУ розуміли, що закріплення унітарного статусу держави не знімає проблеми неефективності адміністративно-територіального устрою країни.

Рух намагався стати не регіональною, а всеукраїнською партією. Так, В.Чорновіл у доповіді на ІХ Всеукраїнських зборах НРУ 12 грудня 1998 р. проголосив стратегією партії у контексті майбутніх президентських виборів 1999 р. гасло “Вперед, на Схід”. Така позиція лідера партії була викликана як утилітарним обрахунком чисельності виборців на Сході і Півдні України, так і соборницькими прагненнями стати організацією, що “заслуговує на звання справжнього носія української національної ідеї і хоче мати майбутнє” [22, с.558].

Одночасно, Рух, щоб не розколоти Україну на Східну і Західну, відмовлявся закривати очі “на шовіністичні вибрики харківської чи миколаївської влади, яка відміняє статус єдиної державної мови...” [22, с.336].

В.Чорновіл вважав 22 січня – свято Української соборності, “одним з найбільших своїх свят, не меншим за день незалежності” [22, с.123]. Починаючи від знаменитого ланцюга єднання в січні 1990 р., Народний Рух України вів активну соборницьку політику. Так, тисячі дітей з Півдня і Сходу України відвудували на Різдвяні і Великодні свята українські родини Галичини, а дітей із заходу приймали влітку в Причорномор'ї. Рух готував для Сходу і Півдня України концерти і підручники, здійснював шефство над українськими школами і кораблями ВМС України.

²⁰ Козуля О. Ставлення національно-демократичних сил до Конституції України // Нова політика.—1996.—№5.—С.6.

Рух постійно реагував на антидержавні провокації представників лівих сил, що виникали в парламенті, і в цьому знаходив підтримку дружніх фракцій. Так, внесений депутатом І.Симоненком (група “Союз”) законопроект передбачав виведення з території Севастополя українських військ до червня 1997 р., евакуацію працівників окупаційної адміністрації і членів їх сімей. Фракція “Руху” разом з фракціями “Реформи”, “Соціально-ринковий вибір” і “Конституційний центр” з цього приводу прийняли заяву, в якій назвали проект І.Симоненка провокаційним та звернулись до Генерального прокурора України з вимогою негайно провести перевірку наявності в діях названого політика ознак злочину [41, с.56].

На парламентських виборах 1998 р. був утворений державницький націоналістичний та націонал-демократичний виборчий блок “Національний фронт”, який складався з Конгресу Українських націоналістів, Української консервативної республіканської партії, Української республіканської партії. У своїй передвиборчій програмі блок одночасно задекларував потребу проведення адміністративної реформи і прагнення “змінити структуру” та скоротити “чисельність управлінського апарату на всіх щаблях влади” [54, с.76].

Значну увагу пробудженню в українців почуття гордості за власну історію, глибинного усвідомлення ними ідеї соборності всіх українських земель, роз’ясненню ідеї європейського вибору України, сприянню розвитку місцевого самоврядування приділяла утворена в 1999 р. правоцентристська партія “Собор” (пізніше – Українська республіканська партія “Собор”) на чолі з А.Матвієнком. Партія в літні місяці протягом п’яти років популяризувала соборність України через спортивний туризм (Велопробіг гетьманськими столицями (1999 р.); Вітрильна регата “Собор-2000” (2000 р.); Історико-екологічна експедиція на Говерлу (2000 р.); Просвітницько-спортивна експедиція “Соборна Україна” (2001 р.); Просвітницько-спортивна експедиція “Соборна Україна – 2002” (2002 р.); Культурно-спортивна експедиція “Соборна Україна – 2003” (2003 р.); “Соборна Україна – 2004” (2004 р.)) (9, с.4).

За сильну, авторитетну і компетентну центральну владу і унітарний державний устрій виступав утворений О.Волковим з осердя виборчого штабу Л.Кучми 1999 р. центристський “Демократичний союз”. Місцеве самоврядування партія підтримувала за умови, коли воно не суперечить загальнонаціональним інтересам, не набуває форми сепаратизму чи автономізму, не стає прикриттям для регіональних кланово-земляцьких угруповань [78, с.7]. Демократичний союз виступав також за вжиття заходів з подолання диспропорцій регіонального розвитку, створення умов для вільного міжрегіонального трудового обміну, усунення відмінностей у рівнях науково-технічного потенціалу регіонів [78, с.18].

Президентські вибори 2004 р., які загострили увагу на питанні статусу російської мови, а також спроби оточення В.Януковича розіграти сепаратистську карту в умовах помаранчевої революції, призвели до реанімації федералістських ідей.

Партія регіонів, яка орієнтувалася на електорат Сходу і базувалася в основному на Донбасі, на президентські вибори 2004 р. йшла з гаслами розширення прав регіонів і надання російській мові статусу державної. Навіть після прийняття на початку грудня 2004 р. політичної реформи лідер Партії регіонів В.Янукович проголошував, що “реальним продовженням розпочатого процесу має стати розширення прав регіонів, реалізація на практиці принципу їх самодостатності, створення умов для того, щоб регіони змогли розкрити свої можливості – промисловий, економічний і культурний потенціал” (20, с.2).

Праворадикальні “Російський блок” і “Російський рух в Україні” на виборах 2004 р. підтримували В.Януковича в необхідності державного статусу російської мови, союзу з Росією і подвійного громадянства [27, с.4].

Натомість лідер ліворадикальної Прогресивної соціалістичної партії України Н.Вітренко під час президентської кампанії 2004 р. вважала, що

повноцінну безпеку і територіальну цілісність країни міг забезпечити тільки “новий Союз, союз Україна-Білорусь-Росія”²¹ [94, с.3, 4].

Натомість Соціалістична партія України (СПУ) у 2004 р. виключала навіть натяк на “різносортність” регіонів, що посилювалася тим, що соціалісти не були прив’язані до жодної з регіональних еліт (17, с.6). Так, парламентська фракція СПУ у січні 2005 р. виступила з заявою “Припинити розпалювання українського суспільства”, в якій засудила сіяння ворожнечі між людьми, регіонами, релігійними конфесіями під час президентської кампанії 2004 р.

Винуватцями розколу суспільства соціалісти вважали колишню владу і, не зважаючи на близькість ідеологічних платформ, комуністів. Задля зупинки поділу суспільства СПУ рекомендувало Президенту, парламенту і уряду вирішити питання, що “впливають на соціальні настрої (зайнятість, підвищення зарплати і пенсій, освіта і медична допомога за бюджетні кошти тощо)”, налагодити взаємовигідне співробітництво з Росією, прискорити розгляд та прийняття Закону “Про мови в Україні”, не давати преференцій жодній з релігійних конфесій (29, с.В4).

Лідер СПУ О.Мороз вніс в парламент проект нового закону про мови, в якому передбачалося надати національним мовам статус офіційних в межах окремих територій і по усій Україні за рішенням Верховної Ради [74, с.11]. Проект названого закону викликав жорстку критику зі сторони української націонал-демократії.

Так, голова Київського благодійного фонду ім. Олекси Гірника “Українським дітям – українське слово” і міської організації УРП “Собор” розцінив законопроект як спробу позбавити “українців бажання і потреби в своєму національно-мовному відродженні” [32, с.4]. Натомість О.Мороз у листі-відповіді мотивував появу законопроекту потребою вибити в поборників російської мови останній аргумент щодо її утисків [32, с.5].

²¹ Витренко Н. Защитим Украину от оранжево-коричневой чумы // Народная оппозиция.—Харьков, 2004.—ноябрь.—С3, 4.

Структури Комуністичної партії України, оцінюючи сепаратистські процеси на Сході, виступили “за збереження суверенітету і єдності України, проти спроб диктувати їй внутрішню і зовнішню політику, ким би такі спроби не ініціювалися”. Однак, комуністи загрозу державності вбачали в діях опозиційних сил, які прагнули “за підтримки Заходу здійснити антиконституційний переворот, застосовуючи протизаконні, насильницькі дії” [34, с.1].

В умовах помаранчевої революції і розпалу сепаратистських тенденцій в країні лідер НРУ Б.Тарасюк закликав генпрокурора і СБУ розпочати розслідування, а Президента України негайно звільнити з посад глав Харківської, Донецької, Луганської областей, а також мера Одеси “за розпалювання ворожнечі і за дії, що ведуть до розпаду держави” [23, с.1].

Відзначимо також, що керівники Організації Українських Націоналістів (далі—ОУН) (М.Плав'юк), ОУН (революційної) (А.Гайдамаха), виборчого об'єднання “Свобода” (О.Тягнибок) виступили 5 грудня 2004 р. на підтримку єдності країни [69]. Президія Проводу ОУН виступила з заявою “Ні – сепаратизму”, в якій засудила будь-які зазіхання на суверенітет України і заявила: “Українські націоналісти готові виступити на захист територіальної цілісності держави, захистити її національний суверенітет. Для нас незалежність і соборність України – понад усе!” [24, с.3]. У заяві Секретаріату ОУН “Заколот проти державності України” вибори і сепаратистські тенденції на Сході і Півдні країни трактувалися як “давно і таємно спланований план ліквідації державності України... яку очолюють не тільки Кучма-Янукович-Медведчук, а їхній духовний і організаційний натхненник – путінський Кремль” [25, с.3].

З заявами на захист незалежності і територіальної цілісності виступали також голова Української партії “Єдність” О.Омельченко і лідер проурядової Народно-демократичної партії В.Пустовойтенко [26, с.2; 31, с.4].

Праворадикальні позиції зайняла утворена 22 грудня 2004 р. Українська консервативна партія (далі—УКП). Програма УКП стверджує, що тільки сильна соборна національна держава здатна захистити життєвий простір нації,

забезпечити демократичний лад, високий рівень життя. Для реалізації цієї моделі партія вважає “необхідним повернення в суспільно-політичне життя ідеології українського консерватизму на основі традицій та морально-правових засад українського козацтва, пріоритетності засад української культури” [58].

Партія обстоює принцип недоторканості та неподільності території України, її унітарності, виступає проти дезінтеграції української нації за регіональними, конфесійними, мовними та іншими ознаками. Крім того, у програмі УКП спеціально задекларовано, що партія проти федералізму України за жодних обставин [58].

Найпритаманнішу українцям модель влади УКП вбачає в гетьманській державі, яка б поєднувала управлінську ефективність та систему суспільного контролю над владою—Президент (Гетьман) України повинен бути єдиним главою виконавчої влади, повністю відповідальним за роботу уряду, і всіх інших виконавчих структур. Водночас партія виступає за розширення повноважень громад, місцевого самоврядування, в тому числі козацького (С.А.—залишається незрозумілим статус “козацького самоврядування”) [58].

Після поразки на виборах партії проросійської орієнтації, які підтримували “донецького” кандидата, спробували втримати електорат Сходу ідеями федералізації і надання російській мові статусу державної [50, с.10].

Партія регіонів після виборів 2004 р. достатньо довго визначалась в своїх політичних координатах. Проте уже напередодні парламентських виборів 2006 р. представники Партії регіонів заявляли, що пункт про федералізацію України обов’язково буде в передвиборчій програмі їх партії [39, с.9].

Під час передвиборчої поїздки в Крим у лютому 2006 р. В.Янукович висловив також ставлення до Кримської автономії. Він заявив, що позбавляти півострів автономного статусу ніхто не планує, а треба наповнити форму змістом, щоб “керівництво автономної республіки могло відстоювати права кримчан, брало на себе відповідальність і сміливість виконувати те, що записано в Конституції Криму, не боячись негативної реакції з центру” [72, с.2].

Натомість, новоутворені “Нова демократія” і “Держава”, – зайняли нішу федералістів, прихильників відносин з Росією і підвищення статусу російської мови. Обидві ці партії не були відомі виборцям, але до виборів планували стати “матеріалом” для будівництва блоку з відповідними лозунгами [30, с.4].

Так, на установчому з’їзді партії “Нова демократія” 15 січня 2005 р. її лідер Є.Кушнар'юв ні слова не сказав про сепаратизм, але багато уваги приділив конституційному федералізму, адміністративно-територіальній реформі і виборам губернаторів на місцях (8, с.7). Проте, на прес-конференції 23 грудня 2004 р. політик відзначив, що федералізація для партії не є ідеєю-фікс, і її за умов проведення децентралізаційних змін легко буде викреслити з вимог програми-максимум (28, с.2).

Є.Кушнар'юв вважав, що країна як мінімум проведе адміністративно-територіальну реформу польського зразка, а як максимум перейде на федеративний устрій. У свою чергу, у майбутній федерації, на його думку, всі 24 області могли отримати один статус, або їх мало стати менше – 15 чи 10. Пропонувався і варіант, коли поряд з Автономною республікою Крим мали з’явитися ще 2-3 автономні республіки, а решта адміністративно-територіальних одиниць залишатися в статусі областей (21, с.6).

Відзначимо, що під час переговорів про створення офіційного блоку з В.Януковичем на вибори 2006 р. Є.Кушнар'юв заявив, що для “Нової демократії” особливо важлива готовність Партії регіонів відстоювати ідею федеративно-земельного державного устрою України [38, с.2]. В інтерв’ю Бі-Бі-сі 14 жовтня 2005 р. Є.Кушнар'юв повідомив, що федералізація України є частиною програми партії “Нової демократії”, але зауважив – “федералізм і сепаратизм – це зовсім різні поняття” [37, с.4].

Але уже другий з’їзд партії “Нова демократія”, який відбувся в другій половині листопада 2005 р., став водночас останнім. Делегати прийняли пропозицію Партії регіонів про об’єднання двох політичних сил. Партійний форум прийняв рішення про саморозпуск партії і входження її членів у Партію регіонів на індивідуальній основі [40, с.7]. Отже, саморозпуск партії, яка

вважала своїм базовим регіоном Харківщину, засвідчив відсутність підтримки і несприйняття харків'янами децентралістських ідей “Нової демократії”.

Ідею федералізму України, що, зі слів її ідеологів, “нічого спільного не має з сепаратизацією”, підтримує лівоцентристська партія “Держава”. Її структури в лютому 2005 р. очолив экс-генпрокурор України Г.Васильєв і вона опирається на електорат Сходу країни.

Лідер партії на III з'їзді в лютому 2005 р., апелюючи до прикладу Швейцарії, США, Канади й інших країн, доводив, що саме федералізація свого часу врятувала ці держави від розколу. Ще одне програмне положення партії – надання російській мові статусу другої державної. З цією метою партійці готові організувати всеукраїнський референдум (3, с.2).

Натомість один з колишніх апологетів Партії регіонів та особисто В.Януковича лідер Партії державного нейтралітету України В.Зубанов після поразки “донецьких” на президентських виборах 2004 р. разом з народним депутатом-львів'янином Я.Кендзьором створив спеціальний фонд “Схід-Захід”, головна мета якого “розширити і поглибити дружні зв'язки між частинами України” (10, с.4). Політик планує налагоджувати особисті контакти між населенням Галичини і Донбасу через проведення круглих столів, спільних бізнес-форумів, телемостів, краєзнавчих конкурсів серед школярів (на Донеччині мали змагатися у знанні історії Галичини, а в Галичині – історії Донбасу) (10, с.4).

Усвідомлюючи поділ українського народу після революції на “помаранчевих” і “біло-блакитних” лідер НРУ Б.Тарасюк у своєму виступі на науковій конференції в Одесі восени 2005 р. зазначив, що “Рух повинен займати консолідуючу позицію, об'єднуючи український народ, як він це робив завжди” [36, с.11]. Задля ліквідації слідів розколу держави НРУ брав на себе функції консолідатора, медіатора між владою та опозицією і пропонував провести круглий стіл політичних сил, за який би могли сісти члени всіх партій, представники влади і опозиції [36, с.11-12].

Так, 1 липня 2005 р. В.Литвин у своєму виступі перед представниками місцевого самоврядування у Краматорську Донецької області виступив проти штучного, викликаного політичними розрахунками антидержавницького поділу України на конфліктуючі регіони і ініціював підписання суспільного договору, який би об'єднав усі регіони [53].

Напередодні Дня соборності України у рік парламентських виборів 2006 р. Блок Юлії Тимошенко оприлюднив заяву з вимогою до Партії регіонів виключити із передвиборчого списку організаторів сепаратистського з'їзду в Сіверськодонецьку, а саме: В.Януковича, Б.Колесникова, Є.Кушнарьова. В.Тихонова та О.Єфремова. 22 січня 2006 р. молодіжне крило київської організації партії “Батьківщина” пікетувало центральний офіс Партії регіонів з вимогами виключити з виборних списків осіб, звинувачених у сепаратизмі. Понад 300 осіб, що приєдналися до акції, підтримали гасла акції: “Схід і Захід разом”, “Федералізму ні! Соборності так!” [43, с.5].

Лідер Партії політики Путіна О.Ременюк у своїх передвиборчих тезах у 2006 р. зазначав, що “тільки слов'янський порядок в Святоруських країнах: Україні, Росії, Білорусі, сьогодні може перемогти у війні з Заходом...”²² [97, с.5].

Лідер Партії регіонів В.Янукович після перемоги на парламентських виборах 2006 р. виступив з заявою, що “істотні розбіжності між регіонами України є реальністю і що не рахуватися з цим уже не вийде”. Проте, він закликав до консолідації у новому парламенті і “забути про кольори партійних прапорів, пам'ятаючи передусім про кольори національного прапора” [48, с.4]. Фактично Партія регіонів у поствиборчий період намагалася репрезентувати себе як політичну силу, що представляє політичні симпатії виборців Сходу і Півдня України, без участі якої повноцінне об'єднання країни неможливе.

Ідеологи Партії регіонів і після виборів 2006 р. продовжували ініціювати переведення країни на федеративно-земельний устрій. Так, один з лідерів партії Є.Кушнарьов називав підставами для федералізації наступні чинники: 1)

²² Ременюк А. Славянской земле—славянский порядок // Русская правда.—К., 2006.—январь.—С.5.

потреби економічного розвитку; 2) історичні, ментальні, культурно-мовні, релігійні відмінності між регіонами; 3) вимоги демократизації державного устрою за зразком об'єднаної Європи. Нові регіональні утворення він планував формувати за принципом економічної самодостатності чи існування передумов для її виникнення [49, с.В1-В2].

Антиукраїнську сутність і посягання на територіальну цілісність України засвідчило прийняте у 2006 р. рішення Центрального Комітету Прогресивної соціалістичної партії України Н.Вітренко, в якому партія закликала Росію висунути територіальні претензії до України, зокрема, вимагати території, приєднані до неї після 1922 року [73. с.5].

Натомість комуністи після парламентських виборів 2006 р. заявили про бажання домогтися змін в Конституції України про державний статус російської мови, оскільки “російськомовне населення практично позбавлено можливості вивчати російську мову і літературу” [67, с.1].

23 травня 2006 р. Громадянська партія Пора заявила, що новообрані органи місцевої влади у низці регіонів України через надання російській мові статусу регіональної “несуть відповідальність за розпалювання міжнаціональної ворожнечі та потурання сепаратизму в Україні”. У зв'язку з цим “Пора” звернулася до громадян України ініціювати позови до відповідних органів місцевої влади, які своїми рішеннями грубо порушують закони і право громадян України, а також до Верховної Ради України, щоб депутати внесли поправки до Закону “Про ратифікацію європейської хартії регіональних мов або мов меншин”, виключивши російську мову з переліку мов, що потребують захисту²³ [82].

У зв'язку з діяльністю влітку 2006 р. екстремістських проросійських організацій в Криму, “антиукраїнської спрямованості і націленості на руйнування суверенітету та цілісності Української держави” парламенту Автономної республіки Крим, свою позицію щодо державного устрою країни висловило праворадикальне виборче об'єднання “Свобода” на чолі з О.Тягнибоком. Зокрема, у заяві від 11 червня 2006 р. партійне утворення

²³ <http://pora.org.ua/content/view/3542/172/>.

виступило за ліквідацію автономії Криму та переформування її у Кримську область, щоб “позбавити іноземних окупантів можливості проводити PR-кампанії за сценарієм Кремля” [70]. Пізніше, в інтерв’ю івано-франківській газеті “Репортер” від 14 червня 2007 р. лідер “Свободи” засудив будь-які прояви сепаратизму в Україні²⁴ [91, с.6].

9 червня 2006 р. Громадянська партія Пора звернулася з заявою щодо дій російської влади, спрямованих на підриг територіальної цілісності України. Зважаючи на дії російських політиків, спрямовані на перегляд статусу міста державного значення Севастополя, рішення місцевих рад щодо надання російській мові статусу регіональної та інспіровані за участі громадян Російської федерації протести проти багатонаціональних навчань в Автономній республіці Крим.

Громадянська партія Пора розцінила ці події як цілісну систему дій, що координувалися із території Російської Федерації і мали на меті дестабілізацію політичної ситуації та підриг національного миру. У своїй заяві партія також закликала активізувати діяльність щодо наведених фактів СБУ, МЗС України і заборонити в’їзд на територію України депутату Російської Держдуми Д.Рогозіну [80].

З окремою заявою Громадянська партія Пора звернулася до населення Кримського півострова, де виступила проти протестів щодо військових навчань НАТО в Феодосії, оскільки це могло створити “ще одне вогнище напруги і в так неспокійній автономії” [81].

Відзначимо, що в умовах довготривалого процесу формування парламентської коаліції після виборів 2006 р. КУН акцентував увагу на небезпеці існування демократичної соборної держави і закликав Президента України в разі необхідності ввести пряме президентське правління для збереження конституційного ладу, суверенітету і цілісності України та продовження демократичних перетворень у нашій державі [56, с.2; 68].

²⁴ Тягнибок О. Охарактеризувати Ющенка одним словом?—пасічник при владі // Репортер.—Івано-Франківськ, 2007.—14 червня.—С.6.

Організація Українських Націоналістів також виступила 17 червня 2006 р. з заявою щодо небезпеки “територіального розчленування держави та підпорядкування її Російській федерації”. Крім того, це політичне об’єднання ще раніше публічно засудило російськомовний сепаратизм на Півдні і Сході України та автономістські заяви русинів Закарпаття [71].

Відповідаючи на чергові заклики зі сторони кримських татар до створення національної держави в рамках існуючої країни лідер НРУ Б.Тарасюк на прес-конференції в грудні 2006 р. заявив, що “очолювана ним політична сила не тільки виступає проти, але й засуджує ідею створення в Україні національної автономії або будь-яких інших утворень, оскільки вважає, що це приведе до ослаблення територіальної цілісності держави”. Водночас він наголосив, що кримськотатарський народ, як і інші народи, що проживають в Україні, має право на національну ідентичність і самобутність²⁵ [84].

Таким чином, можна стверджувати про поступову деформацію поглядів ідеологів НРУ на можливість існування кримськотатарської національної автономії. Підтримка прагнень кримських татар в 1990-1991 рр. зі сторони НРУ можна пояснити потребою боротьби проти російських впливів в регіоні. Натомість після конституювання української державності і зростання впливовості кримськотатарської спільноти вимоги національної автономії з їх сторони стала розглядатися як загроза єдності країни.

21 січня 2007 р. Громадянська партія “Пора” провела на р. Збруч, поблизу с. Гуків, Чемеровецького району Хмельницької області акцію до дня Соборності України. Пористи взявшись за руки утворили живий ланцюг через річку Збруч і заспівали гімн України. Потім на місці поховання генерала УПА Р.Шухевича відбулася панахида і виступи керівництва партії. Зокрема, голова політради партії Є.Золотарьов зазначив: “Нам треба зробити таку державу, яку будував похований тут Р.Шухевич. Ми мусимо і внутрішньо знищити ту межу, яку знищили 88 років тому наші попередники Актом злуки ЗУНР та УНР”.

²⁵ <http://for-ua.com/ukraine/2006/12/23/131402.html>.

Відзначимо, що участь в акції, крім осередків ГП “Пора” Тернопільщини взяли представники ще близько 10 областей, журналісти та регіональна влада²⁶ [83].

Водночас Є.Золотарьов в кінці лютого 2007 р. виступив за проведення антидержавної революції, яка б визволила громадську ініціативу “з-під диктату Держави і розмежувала Державу і Країну”. На його думку, Схід і Захід об’єднує спільний ворог—Українська держава, як апарат насильства, гвардія чиновників і т.д. натомість об’єднання регіонів на позитивній основі мало відбутися для створення нового громадянського суспільства. Однак країна за Є.Золотарьовим мала стати значною мірою космополітичною, де б крім української історії згадували б і Я.Вишневецького, князя Вітовта, Менглі-Гірея і короля Я.Собеського... не коментуючи безглуздості спроб запровадити таку хаотичну історію, можна стверджувати про репрезентацію Є. Золотарьовим в партії ліберальної течії²⁷.

Напередодні дострокових вересневих парламентських виборів 2007 р. керівництво “Нашої України” задекларувало свою відмову від гасла “Схід і Захід разом”, вважаючи його дискримінаційним з точки зору Півночі, Півдня, Центру України і Криму. Натомість було запропоновано гасло “Україна у нас одна”²⁸ [92, с.5]. Проте відхід від лексики на кшталт “розкол України” не вирішував проблем, пов’язаних з існуючими розбіжностями між регіонами країни.

На позачергових парламентських виборах 2007 р. Соціалістична партія України навіть поставили першим пунктом своєї передвиборчої програми гасло: “Політичну реформу і передачу влади в регіонах місцевому самоврядуванню. Владу громадам!”²⁹ [99, с.4].

Натомість Прогресивна соціалістична партія України Н.Вітренко традиційно виступила за створення нового міждержавного союзу Україна-Білорусь-Росія. Крім того, прогресивні соціалісти виступали за повновладдя рад

²⁶ <http://www.civicua.org/news/view.html?=-9061141>.

²⁷ Золотарьов Є. Про громадянський патріотизм і третю революцію // Дзеркало тижня.—2007.—3 березня.—С.4.

²⁸ Герасим’юк О., Князевич Р. На чесних виборах ми переможемо // Західний кур’єр.—Івано-Франківськ, 2007.—28 червня.—С.5.

²⁹ Передвиборна програма Соціалістичної партії України до дострокових виборів у Верховну Раду України 30 вересня 2007 року // Голос України.—2007.—18 вересня.—С.4.

депутатів трудящих, федеративний устрій країни, подвійне громадянство, державний статус російської мови і навіть вимагали автономії для Закарпаття і Галичини³⁰ [100, с.5]. Залишається незрозумілим, на якій підставі Н.Вітренко і її сподвижники вирішили, що мешканці Галичини прагнуть автономії.

Гасло “місцеве самоврядування повинне стати реальним фундаментом народовладдя” було запропоноване також Партією регіонів. Шлях до реалізації цієї тези вбачався через максимальну передачу владних та фінансових повноважень місцевим органам влади для втілення регіональних і локальних стратегій розвитку³¹ [101, с.5].

Підтримка Партією регіонів надання російській мові статусу державної мови вилилося у проголошення тези: “Дві мови—один народ”³² [101, с.5]. Цим гаслом ідеологи регіоналів спробували уникнути звинувачень у намаганні розколоти державу за мовною ознакою.

Отже, більшість українських центристських і правих партій в умовах становлення незалежності України підтримували унітарний статус України. Розбіжності в їх середовищі проявлялися в ставленні до повноважень Автономної республіки Крим і можливості надання самоврядування різним територіальним рівням. Водночас націонал-демократичні політичні структури (НРУ, УРП (УРП-“Собор”), Конгрес українських націоналістів і т.д.) своєю практичною діяльністю активно сприяли втіленню в життя ідеї соборної України.

Вимоги федералізації чи надання економічної самостійності регіонам на сучасному етапі відстоюють також центристські партії, що програли президентські вибори в 2004 р. і орієнтуються на електорат Сходу України (“Партія регіонів”, “Нова демократія”, партія “Держава”, Соціал-демократична партія України (об’єднана)). Перспективи подальших досліджень ролі українських політичних партій у процесі єднання країни і формування політичної нації полягають у комплексному аналізі їх програмових засад і практичної діяльності.

³⁰ Передвиборна програма Прогресивної соціалістичної партії України // Голос України.—2007.—22 вересня.—С.5.

³¹ Передвиборна програма Партії регіонів. Стабільність і добробут // Голос України.—2007.—18 вересня.—С.5.

³² Передвиборна програма Партії регіонів. Стабільність і добробут // Голос України.—2007.—18 вересня.—С.5.

1. Шановська О.А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989-1996 рр.): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Одеса, 2003. – 20 с.
2. Білоус А.О. Політичні об'єднання України. – К.: Україна, 1993. – 108 с.; Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
3. Василенко К. “Ми все одно одна держава...” // День. – 2005. – 15 лютого. – С.2.
4. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф.П-1, оп.1, спр. 5639 (Інформації, які надіслали обкоми і міськкоми інших областей для використання їх у пропагандистській роботі). – 165 арк.
5. ДАІФО, ф.П-1, оп.1, спр. 5622 (Листи ЦК Компартії України Кримському рескому, обкомам, Київському міськкому для використання в практичній роботі. Том 3. (13 червня – 7 серпня 1991 рр.)). – 234 арк.
6. Лук'яненко Л. Не злоба, а любов рухає мною вперед // Молода Галичина. – 1991. – 12 листопада. – С.1.
7. Володимир Гриньов ставить на федеративний устрій і економічні реформи // Молода Галичина. – 1991. – 7 листопада. – С.1.
8. Пересадько І. Око сепаратиста // Українська газета. – 2005. – 19-25 січня. – С.7.
9. Закревський М. Україна соборна // Без цензури. – 2004. – 8-15 липня. – С.13.
10. Стецишин О. Із Донецька – з любов'ю? // Експрес. – 2005. – 22-23 лютого. – С.4.
11. Досягти українсько-російського консенсусу. Ухвала громадсько-політичної конференції “Українсько-російські взаємини в суверенній Україні” // За вільну Україну. – 1991. – 10 січня. – С.2.

12. Панчук М. Політичне русинство // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби (С.Макеєв / кер. авт колект.). – К.: Політична думка, 1997. – С.319-333.
13. Сепаратисти погрожують Україні // Молода Галичина. – 1991. – 10 жовтня. – С.1.
14. Про ситуацію в Україні. Заява оргкомітету Демократичної партії України // Галичина. – 1990. – 25 листопада. – С.4.
15. Філенко В., Білоус А. Тернистий шлях від Декларації до Конституції // Голос України. – 1991. – 16 травня. – С.3.
16. Драч І. Політична ситуація на Україні і завдання Руху (Доповідь на Всеукраїнських зборах Народного Руху України) // Галичина. – 1990. – 31 жовтня. – С.3-4.
17. Саква А. Особенности построения украинского ковчега // Труд. Донецк. – 2004. – 24 декабря. – С.6.
18. Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України (25-28 жовтня 1990 року). Документи. – Ньюарк (Нью-Джерзі), 1991. – 74 с.
19. Приходько Г. Українці в Україні: проблема теорії. Хто суверен в Україні: українці чи етнічні групи? // Державність. – 1996. – №2. – С.6-9.
20. Політреформа потребує розширення прав регонів // Голос України. – 2004. – 11 грудня. – С.2.
21. Александрова Ю. О политиках и телеграфных столбах // Событие. – Харьков, 2004. – 23-29 декабря. – С.6.
22. Чорновіл В. Пульс української незалежності: Колонка редактора / Вступ. Стаття та післямова Леся Танюка. – К.: Либідь, 2000. – 624 с.
23. Тарасюк Б. Сепаратистам “світить 110-та територія” Кримінального кодексу // Час Руху опору. – 2004. – листопад. – №22. – С.1.
24. Заява “Ні – сепаратизму!” // Українське слово. – 2004. – 1-7 грудня. – С.3.
25. Заява Секретаріату ОУН “Заколот проти державності України” // Українське слово. – 2004. – 1-7 грудня. – С.3.

26. Омельченко О. Захистимо незалежність! До партійних осередків Української партії “Єдність”, усіх партій, громадських організацій і об’єднань України // Україна молода. – 2004. – 1 грудня. – С.2.
27. Свистунов А. Русский блок и выборы 2004 года // Русская правда. – К., 2005. – февраль. – С.1,4-5.
28. Янцзи О. Партія товариша Ку // Україна молода. – 2004. – 25 грудня. – С.2.
29. Мороз О. Припинити розколювання українського суспільства. Заява парламентської фракції Соціалістичної партії України // Еженедельник “2000”. – 2005. – 21 января. – С.В4.
30. Жданов И., Якименко Ю., Литвиненко А. Кто и за что, с кем и против кого? Партии Украины за год до выборов // Зеркало недели. – 2005. – 2 апреля. – С.4.
31. Україна – унітарна держава // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – 4 грудня. – С.4.
32. Равноправие языков может консолидировать страну и примирить регионы // Вечерние Вести. – 2005. – 11-17 февраля. – С.4.
33. Телешун С. Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 344 с.
34. Заявление фракции Компартии Украины в Верховной Раде Украины // Коммунист Крыма. – Симферополь, 2004. – С.1.
35. Адамович С.В. Ідея соборності в ідеології та діяльності Народного Руху України // Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції 16-17 вересня 2005 р., м.Одеса. – Одеса: Астропринт, 2005. – С.13-17.
36. Тарасюк Б. Перспективи розвитку Народного Руху України // Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції 16-17 вересня 2005 р., м.Одеса. – Одеса: Астропринт, 2005. – С.10-12.

37. Кушнар'ов Є. "Такої технології, як майдан, у Януковича не було" // Нова демократія. – К., 2005. – 20 жовтня. – С.3-4.
38. Сивцова О. Все дороги ведуть в Харків" // Нова демократія. – К., 2005. – 20 жовтня. – С.2.
39. Авдєєв С. Янукович-федералісімус // Аргумент влада. – 2005. – 7-8 жовтня. – С.9.
40. Голос України. – 2005. – 22 листопада. – С.7.
41. Діденко Ю.В. Підтримка та критика рухівських ініціатив, співпраця Руху з політичними силами у розбудові державності України // Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції 16-17 вересня 2005 р., м.Одеса. – Одеса: Астропринт, 2005. – С.54-60.
42. Мардаренко О.В. Українсько-російські відносини в програмі та політичній практиці Народного Руху України (1991–2004 роки) // Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції 16-17 вересня 2005 р., м.Одеса. – Одеса: Астропринт, 2005. – С.91-97.
43. Федун В. БЮТ хоче об'єднатися // Експрес. – 2006. – 26 січня–2 лютого. – С.5.
44. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / Малик Я.Й., Вол Б.Д., Гелей С.Д. та ін.: За заг. ред. Малик Я.Й. Навч. посібник. – Львів: Світ, 2001. – 296 с.
45. Гарань О.В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993. – 200 с.
46. Україна і світ сьогодні. – К., 1999. – 29 жовтня-5 листопада. – С.13.
47. ЦДАГО України, ф.1, оп.32, спр.2751 (Записки, інформації, довідки, телеграми відділу організаційно-партійної і кадрової роботи ЦК Компартії України, Львівського і Чернігівського обкомів партії...). – 266 арк.

48. Янукович В. переможців судять? Деякі думки про майбутню парламентську коаліцію // Дзеркало тижня. – 2006. – 8 квітня. – С.4.
49. Кушнарєв Е. Еще раз о федерализме // Еженедельник “2000”. – 2006. – 14-20 апреля. – С.В1-В2.
50. Адамович С. Ідея соборності в ідеології та діяльності українських політичних партій (1991-2004 рр.) // Соборність України: історична спадщина і виклики часу. Збірник наукових статей. Випуск 3. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С.5-12.
51. Конференція Українських Націоналістів. Матеріали й документи. – К.:В-ння Конгресу Українських Націоналістів (КУН), 1992. – 238 с.
52. Майборода О.М. Про підходи до розв’язання національного питання в Україні за умов багатопартійності // Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження. Збірник наукових праць. – К.6 наукова думка, 1993. – С.146-163.
53. <http://66.249.93.104/search?q=cache:O7883kztxmEj:unian.net/files/products/v18.doc...> (перегляд 5 червня 2006 р.).
54. Право вибору: політичні партії та виборчі блоки / Упоряд. Томенко М., Проценко О. – К.: Заповіт, 1998. – 128 с.
55. Адамович С.В. Ідея соборності в ідеології та діяльності Партії демократичного відродження України (1990-1996 рр.) // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції “Дні науки—2000б”. Том 24. — Політологія. — Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. — С.54-56.
56. Партії заявляють // Шлях перемоги.—2006.— 19 липня.— С.2.
57. Бойко О.Д. Україна в 1985-1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія.— К.:ІПіЕНД, 2002. — 306 с.
58. Програма Української Консервативної партії // [http // www.ukrvybir.com/prma.php](http://www.ukrvybir.com/prma.php) (перегляд 10 липня 2006 р.).
59. Книш З. Становлення ОУН.—К.: Вид-во ім.. О.Теліги, 1994.—128 с.

60. Таран С. Власною працею і власним серцем // ОУН: минуле і майбуття.—К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993.—С.90-99.
61. Інтерв'ю М.Плав'юка дане напередодні XII Великого Збору Українських націоналістів // ОУН: минуле і майбуття.—К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993.—С.100-106.
62. Свідзинський А. Це складне національне питання // ОУН: минуле і майбуття.—К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993.—С.212-260.
63. Декларація // ОУН: минуле і майбуття.—К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993.—С.280-282.
64. Програма Організації Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття.—К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993.—С.283-294.
65. Резолюції XII Великого збору Українських Націоналістів // ОУН: минуле і майбуття.—К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993.—С.295-301.
66. Болтарович Є. Екстраполяція українського націоналізму на державотворчі процеси в Україні // ОУН: минуле і майбуття.—К.: Фондація ім. О.Ольжича, 1993.—С.260-268.
67. Самойлик Е. Через полгода русский язык станет государственным // Крымская правда.—Симферополь, 2006.—20 июля.—С.1.
68. Становище проводу ОУН: Криза державного ладу // <http://www.ukrnationalism.org.ua/news/?n=2038> (перегляд 9 серпня 2006 р.).
69. Заява ОУН, ОУН (р) та ВО "Свобода // http://www.tiahnybok.info/dokumenty_zayava/dokument000080.html (перегляд 9 серпня 2006 р.).
70. ВО "Свобода" стурбовано ситуацією в Криму // http://www.tiahnybok.info/dokumenty_zayava/dokument000469.html (перегляд 9 серпня 2006 р.).
71. <http://www.mplawiuk.kiev.ua/> (перегляд 9 серпня 2006 р.).
72. Юрьева Н. Виктор Янукович: “Жизнь начинается с регионов” // Крымская правда.—Симферополь, 2006.—21 февраля.—С.2.

73. Кустова С. Партію Вітренко слід негайно заборонити // Експрес.— 2006.—7-14 вересня.—С.5.
74. Адамович С., Яценюк Т. Ідея соборності в ідеології та діяльності націоналістичних українських партій (1990-2005 рр.) // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави. Матеріали міжнародної наукової конференції, Івано-Франківськ, 12-13 жовтня 2006 р. / Наук. ред. О.М.Сич.— Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006.—С.5-13.
75. Народно-демократична партія. Декларація. Програма. Статут.—К.: СМП “Аверс”, 1997.—34 с.
76. Народно-демократична партія у запитаннях і відповідях.—К., 1998.—56 с.
77. Передвиборча програма виборчого блоку політичних партій “Партія Праці та Ліберальна партія—разом” // Ліберальна газета.—1997.—20 листопада.—С.5-6.
78. Програма партії “Демократичний союз”.—Івано-Франківськ, 2000.—18 с.
79. Яковлев В. Партия и Конституция // Товариш.—1997.—червень.—С.1, 3.
80. <http://pora.org.ua/content/view/3564/172/> (перегляд 18 серпня 2006 р.).
81. <http://pora.org.ua/content/view/3563/172/> (перегляд 18 серпня 2006 р.).
82. <http://pora.org.ua/content/view/3542/172/> (перегляд 18 серпня 2006 р.).
83. <http://www.civicua.org/news/view.html?=-9061141> (перегляд 23 січня 2007 р.).
84. <http://for-ua.com/ukraine/2006/12/23/131402.html> (перегляд 8 січня 2007 р.).
85. Золотарьов Є. Про громадянський патріотизм і третю революцію // Дзеркало тижня.—2007.—3 березня.—С.4.
86. ЦДАГО України, ф.271, оп.1, спр.5 (Протоколи засідань Ради Української Республіканської партії (УРП). Виступ секретаря УРП

- П.Розумного “Проблеми партійного будівництва” (11 серпня 1990—18 листопада 1990 р.)). —24 арк.
87. ЦДАГО України, ф.1, оп.32, спр.2772 (Записки, інформації, довідки, телеграми ЦК Компартії України, обкомів партії, первинних парторганізацій про морально-політичний стан у республіці на початку року, розвиток ситуації у Донецькій, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях, голодування студентів в Києві, реагування населення на політичні події в УРСР (2 січня 1990—16 листопада 1990 р.)).—150 арк.
88. Козуля О. Ставлення національно-демократичних сил до Конституції України // Нова політика.—1996.—№5.—С.3-6.
89. ЦДАГО, ф.1, оп.32, спр. 2969 (Записки, довідки, інформації секретарів ЦК Компартії України, його відділів, Івано-Франківського і Львівського обкомів партії з питань ідеологічної, масово-політичної роботи, зовнішньополітичної пропаганди, контрпропаганди, діяльності політичних партій і формувань (9 січня 1991—12 серпня 1991 р.)).—58 арк.
90. ЦДАГО, ф.272, оп.1, спр. 8 (Заяви Національної Ради, її Президії, обласних осередків ДемПУ, інших партій та громадських об'єднань (19 листопада 1990—1994 рр.)).—66 арк.
91. Тягнибок О. Охарактеризувати Ющенка одним словом?—пасічник при владі // Репортер.—Івано-Франківськ, 2007.—14 червня.—С.6.
92. Герасим'юк О., Князевич Р. На чесних виборах ми переможемо // Західний кур'єр.—Івано-Франківськ, 2007.—28 червня.—С.5.
93. Томенко М.В. Самоозначення України: від історії до політики (державна стратегія сучасної України в контексті історичних традицій та світового досвіду). Монографія.—К.: Заповіт, 1998.—272 с.
94. Витренко Н. Защитим Украину от оранжево-коричневой чумы // Народная оппозиция.—Харьков, 2004.—ноябрь.—С1-4.

95. Лук'яненко Л. Здійснюють розумом та волею. Історичні традиції і нова конституція України // Літературна Україна.—1991.—30 травня.—С.3.
96. Майборода О. Російський націоналізм в Україні (1991—1998 рр.).—К., 1999.—28 с.
97. Ременюк А. Славянської землі—славянський порядок // Русская правда.—К., 2006.—январь.—С.5.
98. Чорновіл В. Компартія фактично існує // Літературна Україна.—1991.—19 вересня.—С.3.
99. Передвиборна програма Соціалістичної партії України до дострокових виборів у Верховну Раду України 30 вересня 2007 року // Голос України.—2007.—18 вересня.—С.4.
100. Передвиборна програма Прогресивної соціалістичної партії України // Голос України.—2007.—22 вересня.—С.5.
101. Передвиборна програма Партії регіонів. Стабільність і добробут // Голос України.—2007.—18 вересня.—С.5.
102. Мардаренко О.В. Українсько-російські відносини у політичній діяльності Народного Руху України (1989-1988 рр.). Спеціальність 07.00.01—історія України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.—Одеса, 2007.—19 с.